

Anders Björnsson

Självhärskaren Stalin? – Sovjetisk vardagspolitik på högsta nivå

[Recension av Sheila Fitzpatrick's bok *On Stalin's Team: The Years of Living Dangerously in Soviet Politics*. Princeton University Press, 2015 ¹]

Från vänster: Stalin, Malenkov, Berija och Mikojan

Den nyligen bortgångne historikern [Hans Mommsen](#) lanserade på 1960-talet den kontroversiella tesen att Adolf Hitler hade varit en svag diktator. Han var inte särskilt involverad i regeringsbestyren, menade Mommsen. Det fanns ett antal grupper som tog initiativ och slogs om ledarens gunst. Beslutsfattandet kunde vara spritt och närmast oöverskådligt, och genom fraktionsstriderna radikaliserades politiken på ett sätt som ingen enskild kunde ha kontroll över men som gynnade diverse amoklöpare. Det institutionella ramverket var poröst och informellt. Någon ”master plan” för härskandet fanns inte.

Hur diktatoriskt är alltså ledarskapet i en diktatur, av det ena eller andra slaget? Hur enväldig var den enväldige monarken?

Sheila Fitzpatrick's nya bok, om Josef Stalin och hans närmaste krets, väcker sådana frågor. Hon intresserar sig inte främst för sovjetsamhällets formella maktstrukturer eller för de officiella proklamationerna utan för hur de ledande figurerna utnyttjar sina positioner och sina personligheter för att det bräckliga systemet inte ska kollapsa. På sätt och vis var det en framgångshistoria. Den grupp på sju-åtta män, som Stalin knöt till sig redan i slutet av 20-talet och i vissa fall ännu tidigare, lyckades hålla sig i maktens centrum under flera decennier; några föll ifrån av naturliga eller onaturliga skäl, andra koopterades. Också efter ledarens död 1953 blev dessa stalinister, med ett viktigt undantag, kvar under några år för att föra den politiska utvecklingen in i delvis nya banor.

¹ Bokens inledning finns i svensk översättning på marxistarkivet, se [Inledning till Stalins närmaste krets](#).

Sovjetunionen var under hela sin existens ett enpartivälde, och partiet hade sina organ som både i teorin och i praktiken var överordnade de statliga. Högsta makten var koncentrerad till partiets politbyrå, vars medlemmar i regel besatte de viktigaste regeringsposterna. Men för varje frågekomplex, eller ”politikområde”, skapades det mindre kärntrupper eller kottierier på ett fåtal män som lade fast linjen. Det var en styrmodell som kännetecknades av stor smidighet, samtidigt som den underliggande apparaten kunde vara nog så trög. Stalin blev tidigt spindeln i alla dessa nätverk. Han hade en uppövd förmåga att inge förtroende hos sina medarbetare, åtminstone sedan han kastat ut dem som kunde anses vara ett aktuellt eller potentiellt hot mot hans prestige och myndighet.

Osäkerhet, skräck, terror ingick som smörjmedel i den lojalitet som riktades mot ledaren. Stalins intimaste hejdukar hade ingen egen maktbas, som feodaltidens magnater eller vasaller; de var funktionärer i ett parti, en förtrupp, som byggdes upp av funktionärer. Alla hade de sina respektive ansvarsområden, och det var dem de talade sig varma för i så gott som dagliga kontakter med sin överordnade som under de första tjugoåren inte hade något annat ämbete än att vara sekreterare i centralkommittén. Deras skicklighet bestod väsentligen i att kunna allokera resurser till verksamheter under deras egen egid. Men när det stora skräckväldet satte in, i mitten av 1930-talet, var de å andra sidan förhindrade att agera på vägnar av underordnade och klienter som hade råkat illa ut och också att skydda familjemedlemmar och andra närstående. Här rådde en pervers jämlikhet inom det härskande skiktet. Nepotism var den minst tolererade av alla synder, och Stalin kunde själv klaga över att han – genom släkt och ingifte – var mera drabbad än de flesta andra. ”What can I do?” citerar Fitzpatrick Stalin i ett samtal med Komintern-chefen Dimitrov. ”All my relatives are in prison too.” Naturligtvis hade säkerhetstjänsten en dossier på honom också.

Fanns det ett kollektivt ledarskap? Knappast. Stalin var alltför metodisk i sitt styre, alltför intensiv i sin bearbetning av kolleger, alltför karismatisk inför större församlingar, för att han skulle riskera att bli nedröstad. Sheila Fitzpatrick pekar på en egenskap som tycks ha tjänat honom väl. I sin polemik var han oftast återhållsam, ibland humoristiskt ödmjuk, några gånger erbjöd han rent av sin avgång; under det att hans huvudopponenter – som inte utan anledning anade oråd – kunde vara snäsiga, arroganta, riktiga skrikhalsar. Även om Stalin och hans gäng inte hörde till de intellektuella bjässarna inom partiet, kunde de appellera desto hellre till den hårt arbetande kadern, medelmåttan, den ideologiskt hängivne.

Å andra sidan var dessa ”stålhårda” herrar inga obildade typer (bortsett från att de flesta hade svårt med främmande språk), och Fitzpatrick påstår att Stalin i sin krafts dagar läste fem hundra sidor text om dygnet, och dessutom fick han tid över till att gå på konsert och opera. Flera i kretsen underhöll nära förbindelser med den litterära och konstnärliga intelligentian i landet, och i stort sett alla hade några framstående artister som de särskilt protegerade. Det gäller i synnerhet Lavrentij Berija och Grigorij Malenkov, den senare med adligt påbrå, vilka båda efter Stalins död framstod som huvudkonkurrenter om topplaceringen. Berija – ansvarig för atomvapenprogrammet, tidigare säkerhetschef – sköts. Den som till slut drog längsta strået var en tredje, Nikita Chrusjtjov, av sina kamrater betraktad som bondlurk. Men då, 1957, var gänget under snabb upplösning.

Stalin har knappast gått till eftervärlden som en originell tänkare eller som en samhällsbyggare. De starkt repressiva dragen i hans maktutövning, det hänsynslösa offrandet av verkliga eller tänkbara fiender, likgiltigheten inför vanliga människors materiella umbäranden har gjort det omöjligt att tillerkänna honom snart sagt några förtjänster. Visst kan det ha funnits fog för hans misstänksamhet mot folk i hans närhet, menar Fitzpatrick: de högsta hönsen i sovjetstaten läckte som såll, och i efterhand har man funnit hemliga politbyrådokument i tyska regeringsarkiv.

Däremot gäller Stalin fortfarande på sina håll – också i Ryssland – som en stor härförare. Han vann andra världskriget, det stora fosterländska kriget. Men hur mycket av detta kan verkligen tillskrivas honom? Stalin trodde in i det längsta att non-aggressionspakten med Hitler skulle bestå ytterligare en tid, och när anfallet kom vid midsommar 1941 stod han handfallen och flydde fältet. Nu tog de andra i gänget befälet och organiserade en effektiv krigsledning. Fitzpatrick hävdar i detta sammanhang att *”the team’s confidence and sense of itself as a collective was dramatically revived when Stalin lost his gamble that the Germans would not attack in June 1941”*.

Berija med Stalins familj

Egentligen återfick Stalin aldrig den styrkeposition som han uppnådde i den interna partikampen på 20- och 30-talet, med utrensningarna och avrättningarna, ens när kriget var över. Något år kunde han då tillbringa sju månader i sträck på semesterort, utan att uppsöka Moskva, och låta de övriga styra landet i hans frånvaro och utan nämnvärd personlig inblandning. Totalitärt kan man inte kalla ett sådant system, anser Fitzpatrick. I slutet av Stalins liv hade ett par gängmedlemmar, förre utrikesministern och regeringschefen Molotov och Anastas Mikojan, ett slags politbyråns alltiallo, råkat i oförklarlig onåd. Det förhindrade dem inte från att delta i de nattliga kalaserna och överläggningarna i Stalins dajka, till dennes förtrytelse men på övriga gängmedlemmars direkta anmodan. Bilden av Josef Stalin som självhärskare har fått sig åtskilliga rispor.

Fitzpatrick har skrivit en bok som inte främst vänder sig till den lärda publiken, till sovjetexperterna; historien hon berättar är i stora drag välkänd. Ändå bygger hon delar av sitt resonemang på ny arkivforskning, och i ett slutkapitel försöker hon kortfattat relatera sina egna tolkningar till andras. När hon redogör för allmänna historiska sammanhang utanför sina egna specialområden, redovisade bland annat i ett klassiskt arbete, *Everyday Stalinism* (1999), kan hon svaja i faktadelen. Hon säger på något ställe att Gustaf Mannerheim var en vit general i ryska inbördeskriget och att Finland 1939 förklarade Sovjetunionen krig! För att vara utgiven av ett ansett akademiskt förlag är boken slarvigt redigerad och korrekturläst.

Sheila Fitzpatrick talar om sin bok här:

https://www.youtube.com/watch?time_continue=4&v=zV6-IGBndlg

Ett längre samtal med henne:

https://www.youtube.com/watch?time_continue=25&v=jy8wdOLHHXU

Mer av Sheila Fitzpatrick på marxistarkivet

[Ur folkets led: Nomenklaturan](#) (1986) Om maktelitens framväxt i Sovjet

[Andrej Platonov och revolutionens svarta visioner](#) (2016) Om två författare som råkade i onåd

[Vad blev det kvar](#) (2017) Om nya böcker om den ryska revolutionen

[Var den ryska revolutionen ett misslyckande? Tankar om hundraårsminnet](#) (2017) Innehåller bl a en intervju med författaren gjord av Anders Björnsson

[Om Stephen Kotkins Stalin-biografi](#) (2014 och 2018) Recensioner av biografins två första delar